

Наукова спадщина Миколи Костомарова, виходячи з його історичної концепції, фундаментом якої в першу чергу було народознавство, а звідси і сповідувані ним ідеї незалежності, соборності України, демократичного її устрою є надзвичайно актуальними в наш час. Адже сьогодні характеризується впровадженням в життя саме таких ідей. Отже, не можна погодитись з твердженнями, що не раз висловлювалися деякими авторами в публікаціях, нібито твори Миколи Костомарова втратили наукову цінність. Нове прочитання їх в сучасних умовах свідчить, що вони не втратили значення.

Увазі читача пропонується канонічний, за оцінкою Михайла Грушевського, твір Миколи Костомарова «Про відношення руської історії до географії і етнографії». Він друкується у перекладі з російської мови із збереженням в основному особливостей авторського тексту.

Юрій ПІНЧУК,
Олег ПЕТРЕНКО

Київ

- ¹ Костомаров М. І. Твори в двох томах — К., 1990; Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. — К., 1992; Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров. — К., 1992.
- ² Покровский М. Н. Историческая наука и борьба классов // Исторические очерки, критические письма и заметки. — М.—Л., 1933. — Вып. I. — С. 131.
- ³ Костомаров Н. И. Об отношении русской истории к географии и этнографии // Собр. соч. — СПб., 1903. — Кн. I. — Т. 3. — С. 721.
- ⁴ Етнографічні писання Костомарова. — К., 1929. — С. 305.
- ⁵ Пылин А. Обзор малорусской этнографии. — Ш. Н. И. Костомаров // Вестн. Европы. — 1885. — № 10. — С. 783.

ПРО ВІДНОШЕННЯ ІСТОРІЇ ДО ГЕОГРАФІЇ ТА ЕТНОГРАФІЇ

(Лекція прочитана в Географічному товаристві
10-го березня 1863 року)¹

Історія, яка вивчає народ, має на меті показати рух життя народу: отже, предметом її повинні бути засоби і прийоми розвитку сил народної діяльності у всіх сферах, де виявляється життєвий процес людських суспільств. Етнографія займається зображенням життя народу, що дійшов до певного ступеня історичного розвитку, маючи відправною точкою певний момент сьогоднішнього дня. Таким чином, важливість відносин між цими двома гілками людського знання частково визначається сама собою. Щоб збагнути і уявити течію минулого життя народу, необхідно зрозуміти і чітко собі уявити цей народ в останньому його розвитку, й навпаки — етнографічне зображення існуючого образу народу не матиме смислу, коли ми не знатимемо, що привело його до цього образу, від чого він склався таким чином, а не інакшим.

Відомо, якими звичайними були колись історії, що страждали, так би мовити, анекдотичним характером викладу. Історик плив по поверхні минулого життя, викладав у своєму творі події, що збуджували зацікавленість і вважались тому вартими уваги, події ці брались із світу політичного, як такого, що передусім звертає на себе увагу своєю широтою, і з приватного побуту людей, які стояли на чолі управління і сили. Недостатність такого викладу була визнана, — відчулася необхідність зв'язку подій у взаємному співвідношенні і залежності, тоді з'явилися історії, де головна увага зверталася на політичну сторону, як більш значну й зручну для зв'язного викладу, але де намагалися показати, як один переворот викликає інший, як явища породжували та зумовлювали одне одне, стежили за поступовим розвитком і зміною держави — утворилась доктрина: держава уявлялась єдиним тілом, немовби уособленим, і його модифікації, його відношення до інших складали предмет історії. «Ось наука», — стали говорити із самовдоволенням. Але такий спосіб історіографії виявився недостатнім. Царські

двори, урядові прийоми, законодавства, війни, дипломатичні відносини не задовольняли бажання знати минуле життя. Крім політичної сфери, залишалося ще недоторканим життя народних мас з їх суспільним і домашнім побутом, з їх звичками, звичаями, поняттями, вихованням, співчуттями, вадами і прагненнями. Без цієї сторони вивчення історії було схоже на опис верхніх гілок дерев, не торкаючись стовбура і коренів. Та ось історичні твори почали наповнюватися описами внутрішнього побуту: раніше це були доповнення, переважно стислі і поверхові, потім вони стали необхідними, суттєвими частинами науки. Вважалося, що мета досягається; але вона не досягалась. Читачі часто вихваляли подібні описи, але нудьгували, читаючи їх, та нічого з них не виносили, і згодом визнавали, що в них не вистачає чогось важливого: відчувалась потреба чогось більш живого. Насправді, нерідко історик думав досягти своєї мети, збираючи з різних суперечливих за духом джерел риси внутрішнього побуту, мало звертаючи увагу на тонкі відмінності місця, часу, обставин, на послідовну зміну і появу тих ознак, в яких бачиться характер минулого життя. Згадані при одному якому-небудь випадку риси визнавалися постійними ознаками: те, що було надбанням характеру окремої особи, відносили до характеру епохи; те, що відносилось до однієї провінції, переносили на цілий край; або ж визнавали окремою ознакою місцевості загальні риси побуту і з одного віку переносили їх в інший, не помічаючи різниці віків. Часто при неможливості через бідність джерел, визначити для побутових рис своє місце в історії, не хотіли обмежитись усвідомленням неможливості і думали задовольняти дані вимоги розумінням фактів, підводячи їх під загальні закони, хоча б відношення фактів до законів і не випливало безпосередньо з природи перших. Але, головне, при пильнішому аналізі цих описів згадали, що історики зображували ознаки життя, а не саме життя, предмети і речі людські, а не самих людей. Назріла нова вимога науки. Справа не у відносній важливості тієї чи іншої історичної предметної сторони, а в точці відправлення, саме в тому, під яким кутом зору висвітлюються предмети в історика. Дипломатичні відносини й угоди, війни, законодавства, придворні інтриги, явища домашнього побуту, анекдоти про сучасників, література, — все це матеріали, якими потрібно вміти користуватися для побудови історичної науки. Не повинен приймати історик купи цегли за готовий будинок; не повинен називати наукою те, що ще служить тільки матеріалом науці. Не предмети повинен мати історик на першому плані, а живих людей, яким ці предмети належали у свій час. В цьому вся таємниця сучасних історичних вимог. Військові подробиці, посольські переговори, кодекси законів і розпоряджень не можуть бути головним предметом спостереження і пошуку історика, — це справа археолога: історик настільки ними повинен користуватися й вважати своїм надбанням, наскільки вони пояснюють моральну організацію людей, до яких відносяться сукупність людських понять і поглядів, спонування, які керували людськими діями, забобони, які їх поєднали, прагнення, які вони виносили, обличчя даних суспільств. На першому плані в історії повинна бути діяльна сила душі людської, а не те, що зроблено людиною.

Саме так, мета розуміння минулого життя не досягається одним докладним змалюванням домашнього начиння, одягу, їжі, способу життя й економії народної — всього, що становить частку того, що називається внутрішньою історією. Не те важливо для історика, як каптан у певному віці носили, або як жінки пов'язувались, а те, що ці ознаки зовнішнього життя відкривають нам у світі внутрішньому, духовному. Усе людське не повинно бути далеким від історика, усе для нього важливе в більшій чи меншій мірі, дивлячись на те, наскільки служить розумінню психології минулого. Ось чому трапляється нерідко, що докладні і укладені в справжню систему описи минулого побуту нічого не залишають і не збуджують у читача, а доводиться йому краще звертатися до першоджерел. Справа в тому, що тут археологія хоче замінити історію, а історія впадає в археологію, і, зрозуміло, невдало. Археологія повинна залишатися сама по собі, а

історія — сама по собі. Мета археології — вивчення минулого людського побуту і речей, мета історії — вивчення життя і людей.

Поставивши завданням історичного знання життя людського суспільства, а відтак, народу, історик тим самим вступає в тісні відносини з етнографією, яка займається сучасним станом народу. Історія зображує течію життя народного: для цього, само собою, історику потрібно знати той образ, до якого довела його ця течія. З іншого боку, й етнограф може зрозуміти стан народу не інакше, як простеживши колишні шляхи, завдяки яким народ досягнув свого стану: всі ознаки сучасного життя можуть мати сенс тільки тоді, коли вони розглядаються як продукт попереднього розвитку народних сил. У способі занять етнографією і способі її викладу вбачаються ті ж помилки, що і в сфері історичної науки. Матеріал для предмета приймали за сам предмет. Етнографією називали зауваження або описи, що торкалися того, які звичаї переважають в тому чи іншому місці, які форми домашнього побуту зберігаються тут і там, які ігри і забави користуються попитом у народі. Але забувалося, що головний предмет етнографії, або науки про народ, — не речі народні, а сам народ, не зовнішні явища його життя, а саме життя, при цьому ж надавалося етнографії значення дуже вузьке. У коло цієї науки вводилося тільки те, що становить особливості побуту простолюду: все те, що належало іншим класам, вважалось таким, що не може ввійти у цю науку. Танок сільських дівчат був предметом етнографії, але ніхто не наважився ввести в етнографію опис балу чи маскараду. У цьому відношенні етнографія опинилася у прямому протиріччі з історією, коли остання займалася виключно верхніми сферами. На нашу думку, якщо етнографія як наука про народ, то коло її потрібно розширити на весь народ, і таким чином — предметом етнографії повинне бути життя усіх класів народу: і вищих, і нижчих. Як наука про життя — вона не може обмежуватись тим, що насамперед привертає увагу з першого погляду, тим більше лише звичаями і рисами побуту нижчих класів. Етнографія має вивчати вплив, який мають на процеси народного життя закони і права, що діють в країні: складання понять і поглядів у всіх класах народу, адміністративні і юридичні відправлення, прийняття та засвоєння результатів сучасного виховання і науки, політичні поняття й тенденції, співвідношення зовнішніх явищ і політичних партій з народними поглядами. Етнограф повинен бути сучасним істориком, як історик своєю працею викладає стару етнографію.

При такому широкому обсязі, який ми даємо етнографії як науці про народ, історія, повторюємо, має йти поруч з етнографією. Обидві науки повинні вивчатися одночасно і розвиватися невіддільно одна від одної. Історик мусить бути етнографом вже тому, що він історик, і навпаки, — етнограф стає в деякому розумінні істориком, оскільки він етнограф. Збір матеріалу, відокремлення його і обробка репрезентують в обох науках строгу аналогію. Зібрання етнографічних даних — це те ж, що зібрання актів і літописів для історика: як там, так і тут, в одному цьому зібранні ще немає науки; один до неї шлях і там, і тут. Той ще не етнограф, хто помітив й описав які-небудь ознаки існуючого народного побуту, так само як ще не історик той, хто відкрив і вказав на що-небудь таке, що існувало і діялося в минулому. Для того, щоб бути істориком і етнографом, потрібно, щоб і той, і інший мали головним науковим предметом своїм духовну суть народного життя, щоб відкриття в сферах даних наук були підведені під розуміння народного духу.

Визначивши взагалі поняття про історію й етнографію, і показавши на основі їх сутності, в чому повинно бути їх взаємне співвідношення, звернемося тепер до російської історії й етнографії, зокрема додаючи до них складені нами загальні наукові поняття.

Не будемо в подробицях викладати, якими шляхами йшла наука російської історії, і які школи переходила: вкажемо прямо на такі вимоги, в яких її розвиток зупинився останнім часом.

Вам відомо, високоповажні добродії, що в теперішній час наступне, так би мовити, питання, яке стосується російської історії. Справа ось у чому. Виникло усвідомлення, що наша історія займалася переважно державною

сторonoю минулого життя російського, всім, що стосується уряду, дипломатії, війн, законодавства, управління, що при всій своїй важливості створює коло зовнішніх явищ: а на дні історії є іще інший бік — це життя народне, яке саме в нас проходило своєю течією, часто відмінно від державного і нерідко з ним всупереч. Історики наші мали на увазі державу і її розвиток, а не народ: останній залишався в очах їх, так би мовити, бездушною масою, матеріалом для держави, яка одна зображувалася з життям і рухом. Для повноти ж історичної науки необхідно, щоб й інша сторона народного життя таким же чином була в науковій ясності, тим більше, що народ зовсім не механічна сила держави, а істинно жива стихія, зміст, а держава, навпаки — тільки форма, сама по собі мертвий механізм, який оживляється лише народними спонуканнями, так що, чи самодіяльний народ, чи бездіяльний він — у всякому випадку, державність не може бути нічим іншим як результатом умов, наявних у народі, і навіть там, де народ, занурений в дрібні, чужі, поодинокі інтереси, являє собою нерухому, немислячу, покірну масу, і там форми державні з усіма своїми розгалуженнями і з усіма відхиленнями від потреб, що існують у народі, все-таки отримують корінь у народі, якщо не в свідомості і діяльності, то у відсутності думки і вбезсиллі його. Це вчення про необхідність історикові російському мати на першому плані народ, а не державу, розвинуте частково школою слов'янофілів, і в останній час в «Отечественных записках» на першому плані в цьому відношенні стоїть ряд критичних статей з російської історії, написаних Бестужевим-Рюміним². Противники цього вчення вважали, що потреба знайомства з народним життям достатньо задовольняється звичайними характеристиками внутрішнього побуту, де збиралося усе, що не могло ввійти до рубрики зовнішніх подій і з'являлося у формі статистико-топографічного опису відомих періодів часу, на які поділялась історія. Подібні описи в нас набували все більшої і більшої ваги, дослідження в частині різних гілок внутрішнього побуту переважно були об'єктом найвідоміших наших знавців старовини. Але виявилось, що такі історичні заняття не задовольняли думку, звернену до історії, і залишались по суті матеріалами для історичної науки, а не підіймалися самі на ступінь науки. В дійсності недостатньо знати, що такий-то государ видав якийсь указ і в такому-то тексті, коли ми не знаємо, як він сприймався в умовах народу і як діяв на повороти його життя? Не досить нам знати способи поведінки чоловіка з дружиною у стародавніх москвичів, коли ми не можемо при цьому пояснити собі — звідки вони походили і як улягалися у моральних поглядах. Нам розповідають, як росіяни обідали і вечеряли, який одяг носили, яку упряж використовували в дорозі, якою зброєю воювали на війні, — нам цього недостатньо. Будь-яке зовнішнє явище має основу в духовному нашому світі: нам хочеться знати, чому у росіян склалися такі, а не інші правила побуту. Найдетальніше і, припустимо, найвірогідніше викладення усіх приватностей домашнього, юридичного та суспільного побуту буде тільки схоже на бездушний труп, якщо в ньому не буде відчутна та жива душа, яка надавала в свій час всьому цьому певного вигляду і руху. Дані з світу минулого, які не висвітлені думками мислителя, які не доведені до синтезу в своїй сукупності, які не доводять нас самих до розуміння внутрішньої сутності людей, життя яких було ознаками, не створюють історії, хоча, здається, і розташовані у суворій науковій системі. Це археологія, а не історія. Для археології достатньо відповідного співвідношення ознак: для історії нема потреби розглядати їх відокремлено: вони існують в історії як необхідність, бо через них розкривається духовне життя. У нас саме археологічне співвідношення ознак не завжди відрізнялось точністю: ми часто дуже мало звертали увагу на умови і місця; нам здавалось можливим існування в XIII столітті того, про що достовірно нам відомо як про існуюче в XVII столітті; ми готові були в Соловецькій Землі визнавати те, що нам було відомо, як особливість Новгородської чи Суздальської; нарешті — явища виняткові, явища, які відносяться до характеру окремих особистостей, ми визнавали за постійні ознаки загальнонародні й навпаки. Ніхто не наважиться сказати, що все зроблене нашими вченими для пізнання старовинного внутрішнього життя пропало безплідно; але неможливо відтак сказати, що все, ними зроблене, ставило нас у близьке знайом-

ство з душею наших предків. Наші дослідження, вчені наведення і зіставлення — все це тільки підготовка до того, що чекає науку в майбутньому. Сьогодні це стало загальною свідомістю. Антагонізм внутрішнього і зовнішнього, політичного і домашнього тепер уже не має місця відносно важливості того і іншого; для мислячих друзів історичного знання все нероздільно служить одним матеріалом для відтворення цінності народного життя. Ми достатньо можемо відрізнити археологію від історії, і якщо не в силах ще в наших роботах завжди відокремити їх одну від одної, то, принаймні, давайте не будемо свідомо змішувати те, що належить одній, з тим, що становить суть іншої. Нам покажуть так звану історію якого-небудь царювання, де будуть докладно викладені і обстежені дипломатичні відносини, влаштування війська, висвітлені будуть царський двір, заходи, судочинства, механізм управління, наведені будуть приклади зловживань воєвод і дияконів — і все це може бути тільки археологією, а не історією, якщо читач не знайде в такому творі того кута зору, під яким відбувалися події, тих проявів і понять, що служили приводом до позитивних чи негативних явищ, тих почуттів, які надихали серця в свій час, якщо він не проникнеться, так би мовити, запахом минулого століття так, що може відчувати радість і горе, задоволення і занепокоєння, точно так, як відчували це зображені в історії люди. Та справжня історія, де не історик з вами говорить про зображені ним особистості і народні маси, а де останні самі за себе подають голос, де притому ваше чуття не відчуває фальшивих нот і вченої афектації, де для вас зрозуміло, що голос змальованих осіб не є звук, штучно і вимушено влаштований художником для свого автомата.

Для задоволення цих потреб, що виникли у сучасній науці російської історії, є найвірогідніший шлях — зближення російської історії з етнографією, взаємодія цих двох наук і нероздільний їх розвиток. Але для цього потрібно, насамперед, щоб і етнографія була піддана також змінам, доцільним і подібним до тих, які зазнає історія.

Вище вже було показано, як етнографія повинна взагалі іти поруч з історією, життя справжнє і життя минуле повинні взаємно пояснювати самих себе. Подібні вимоги з'явилися і в тій, і в другій науці. Що для історії означають археологічні документи, літописи, війни, те в етнографії — етнографічне змалювання, збірки пісень, казок, приказок; етнографічні пошуки, що пояснюють яку-небудь пісню або обряд, дорівнюють побуту, співвідносяться з етнографічними характеристиками сучасних побутових особливостей. Але так, як в історичній науці мета не досягається, і історія стає тільки археологією з одним багатством ознак, і навіть з їх критикою і співвідношенням, і якщо це багатство не приводить до цільності образу народного життя, так і етнографічне багатство слугує матеріалом для науки, але не становить ще, навіть при науковій побудові, науки про народ. У нас є чудові збірки пісень і приказок, обласний словник, різні більш або менш детальні і правильні змалювання і замітки, але в етнографії до науки ми ще далі, ніж в історичній сфері. Етнографічні матеріали не приведені ще в ясність і систему й існують для нас лише у частковому вигляді: серйозно поглянувши на справи, знайдете багато прогалин, які викликають сотню запитань, на які немає відповідей. Порівняльний аналіз дуже слабо спрацьований. Переважно в нас обмежувалися тим, що повідомляли, що в такому-то краї є те чи інше, але рідко говорили, чого в такому-то краї немає з того, що є в сусідньому, або — що в одному існує те саме, що в іншому, тільки в зміненому вигляді; як одні і ті ж предмети в одному краї розуміються інакше, ніж в іншому; помічене в Тульській губернії ми готові були на віру визнавати існуючим і в Рязанській; а якщо переконувалися на досвіді в однаковому існуванні чого-небудь там і тут, то не добивалися, чи найдавніші ці явища подібності, чи давні загальні риси. Етнографи звертали увагу більш на матеріальну, ніж на духовну сторону, власне матеріальні ознаки не ставили у співвідношення з духовними і мало відшукували залежності людських фактів від людських понять. Самі твори розумового народного життя видавалися не більш ніж матеріал. Так хоч видавалися приказки. Але з багатьма й при тому докладними збірками неможливо дізнатися: які приказки більше чи менше вживані, з якими відтінками використовуються, в яких місцях і завдяки яким прагненням

з'явилися у світ. Ми високої думки про наші народні пісні; але етнографія не вказала нам іще нарізно їх місця в народному житті, і багато із них, і багато в них залишається тільки літерою, навіть ієрогліфічною³, хоч ми в цьому, можливо, не завжди зізнаємося. В часи ті у нас про народні пісні панувало хаотичне поняття: у наші так звані пісенники заносились пісні народні з піснями створеними автором, без різниці. При подальшому усвідомленні понять про цей предмет стали різко відрізняти пісні, творені народом, од пісень, складених авторами, хоча б навіть і вдало, за народним уподобанням; але тут же у засобах видання з'явилась низка помилок, прогалин і хибних поглядів — одні за іншими. Стали дивитись на них з позицій вишуканості, відокремлювати ті, які варті друку за своїм внутрішнім змістом, і ті, які не гідні цієї честі. У цьому і був корінь помилок. Правда, пісні народні самі у собі різноманітні і за якістю, і за важливістю, але зовсім не на тих засадах, на яких ми з нашим розумінням, зовсім відмінним від народних понять, приступали до їх оцінки. Часто пісні дійсно важливі, особливо варті уваги, менш за інші подобались смаку, віддаленому від простоти і штучності протонародної творчості. Часто пісня, від якої ми відверталися через її безглуздя, тривіальність або прозаїчну сухість, була насправді дуже важлива, тому що поширена серед народу, що задовольняла чернь, вже вибиту із дідівської простоти деморалізуючою цивілізацією. Подібні пісні переважно викидалися, як непотріб, — це було несправедливо і невірно, бо ці пісні відображають певну сторону народу. Який народ, такий його смак, відкидаючи його пісні і позбавляючи себе можливості дізнатися про його смаки, ми не можемо пізнати і духовної фізіономії народу; не кажу вже про той непростимий гріх деяких, що дозволяли собі з окремих варіантів брати на власний розсуд місця, включати те, що подобається, викидати те, що не подобається, а потім вважаючи, в простоті серця, що вони видають зразки народної творчості. Більше того, ми собі уявляли, що цінність пісні вже у тому, що вона народна, тобто створена народом без відомостей про автора, і співається в народіві, — тим і обмежувалися. Але тут найголовніше визначити — яке значення пісня має в народі. Велика різниця між малоросійськими думами, які співають сліпі бандуристи і кобзарі, і малоросійськими піснями, які співаються усім народом. Ступінь розповсюдження пісні — важлива обставина, і завжди треба мати її на увазі. Тим часом у нас це бувало частіше за все втрачено. Потрібно знати, в яких місцевостях пісня співається, і чи так співається в однім краї, як в іншому; а відмінності і зміни, разом з іншими ознаками, будуть служити для розуміння взагалі місцевих народних відмінностей. Не менш важливо простежити — наскільки те можливо (за більшим чи меншим поширенням в одному краї, ніж в іншому, однієї й тієї самої пісні) — історію пісень і дійти до місця їх походження. Потрібно завжди мати на увазі, чого в нас ніде ніколи не було: якими людьми, при яких умовах і обставинах і, головне, з яким настроєм духу пісні співаються. Не кажучи про пісні обрядові, які співаються завжди у певних випадках і у відомі часи, пісні, про які ви можете, не сумніваючись, сказати, що їх співають, коли схочеться, мають свій час і умови. При таких або інших аналогічних спонукальних причинах співаються схожі, але не ті самі пісні. Якщо ви збираєте пісні в народному колі — помітите це, тільки-но звернете увагу. Не тільки настрої душі: веселість, досада, туга, розлука та інші серцеві рухи, які вириваються з грудей, — потребують адекватних пісень. Малопомітні відтінки цих явищ у своєму розгалуженні. Саме матеріальне середовище має вплив на пісні; інші пісні співають поселяни при роботі в полі, ніж в домі або клуні⁴, інакші — при ясній, другі — при дощовій погоді. Переважною частиною у нас записувалися пісні так, що хто їх співав, той знав, що їх будуть записувати, і для того й співав, щоб їх записували, а не з внутрішньої охоти співати. Подібний спосіб збору пісень зручний тільки як попередня підготовка; для того, щоб пісні зручніше передати на папері, певна річ, цей спосіб хороший, але ним ніяк не можна було обмежуватися; знаючи вже пісню, слід стежити за нею в натуральному, а не вимушеному виконанні. Так як спів людини, і само по собі, без людини, неможливий, то збирачі пісень неодмінно повинні додавати і характеристику тих співаків, які чимось звертають на себе увагу, особливо таких, які співають пісні, що не становлять

загальної цінності. Перший значний приклад поданий Кулішем у «Записках о Южной Руси».

Книга ця взагалі у всіх відношеннях, безперечно, найкращий з досі існуючих у нас збірників і взагалі етнографічних творів. Пісні наші взагалі мало були аналізовані; не показано відображення в них природи; не приведена в ясність народна символіка образів природи, складова, взагалі сутність первісної поезії; не вказані типи осіб, створених народною поезією, не викладений у системі поетичний спосіб вираження, притаманний народові і улюблений ним у більшості; не вказані переходи від старих форм до нових; не представлено, як збереглися в піснях спогади і сліди старого життя з його згаслими посеред нового побуту ознаками і, нарешті, не дотримувалися особливості наріч, на яких записувалися пісні. Обласні наріччя, матеріал першої важливості для етнографії, обстежені в нас дуже погано: якщо і торкалися їх, то все обмежувалось мертвим переліком ознак, а ніхто не думав показати, як ці ознаки самі собою складаються в цілності. Виданий, між іншим, словник обласних наріч. У ньому відшукаєте ви, що таке-то слово, не вживане в загальноросійській мові, записано в такій-то і такій-то губернії, але по цьому одному ви не можете самі вжити цього слова в тому зв'язку, як його народ на місці вживає. Для того, щоб мати достатнє поняття про наріччя, потрібно розуміти не тільки слова, але й дух їх. Тут недостатні не тільки словники, але навіть записані у народі прислів'я, пісні і казки — все це несе на собі відбиток раз і назавжди приготовленої мови, і тільки при знанні всього механізму живої мови може бути цілком зрозуміле.

Потрібно вивчити наріччя на місці, написати на ньому що-небудь зв'язане, наприклад, про сільський побут, про долі селянина, — тоді можливо дати й іншим поняття про те, що є таке-то наріччя і що спроможне воно виражати. До цього часу обробка тільки одного наріччя русько-слов'янського світу, малоросійського, є в цьому відношенні більш задовільною. Але незважаючи на те, що на ньому написані цілі книги, — для етнографії чимало залишається не зробленим. Воно виростає в літературну мову, в якій господарює говір придніпровської середини південно-російського краю в суміші з відтінками різних місцевостей, дивлячись на те, звідки виходять самі автори, та ще на додачу автори ці створювали (іноді вдало, іноді зовсім невдало) слова, невідомі ні в якій місцевості, а тим часом мало було репрезентовано зразків говорів і піднаріч різних місцевостей в їх справжньому вигляді, так що ми, наприклад, залишаємося в невідомості: в чому є різниця піднаріч поліського, волинського, які слід би було навести не тільки у відмінності ознак, але і в їх сукупності, проїнятої неодмінно своїм духом. Білоруське наріччя ще менш обстежене і пояснене у відтінках своїх місцевих особливостей. Недалеко від нас розписано оазами наріччя новгородське, згасаючий залишок стародавніх літ свободи і слави Великого Новгороду: що ми знаємо про нього? Нікому ще не довелось ознайомити нас з строем його мови; етнографія навіть не визначила, де зберігалось воно серед інших говорів, пізніших поселенців. На південний схід від Москви наріччя стародавньої Рязанської землі; знову наріччя з оригінальними, самобутніми ознаками, наріччя, пов'язане з багатьма іще досі яскравими особливостями життя. Колись в «Отечественных записках» була спроба в повісті відобразити тих, що говорять на ньому, і навіть не звернула на себе належної уваги. Прислухайтесь до наріччя Дону: з першого погляду воно здається випадковою сумішшю малоросійського і великоросійського; але познайомтеся з ним ближче — і побачите, що ця суміш має вже свої самостійні правила. При всіх наших вчених етнографічних претензіях в нас не проведені ще демаркаційні лінії між наріччями. Де, наприклад, межа новгородського і московського, московського і суздальського, псковського з новгородським і білоруським? Їх давно б потрібно було зазначити, тоді багато у віддаленому удільно-вічовому періоді нашої історії стало для нас ясніше. Якими шляхами проходять межі малоросійського і великоросійського, малоросійського і білоруського, як заходять вони одне в область іншого, в яких видах є їх взаємодія? Тут наші знання занадто загальні. Знання наріч не обмежується ними самими; разом з наріччями з'єднуються і відтінки понять, вдачі і звичаїв народу, на яких, без сумніву,

відбилися сліди прожитих віків і життєвих переворотів. Будівлі і вміст домів, своєрідні відтінки в одязі, їжі, риси господарства пов'язані з наріччями. Ви можете в цьому легко пересвідчитись. Наріччя не існує окремо, без життя; чим наріччя оригінальніше, самобутніше по відношенню до сусідів, тим і життя тих, хто говорить на ньому, своєрідніше. Саме на ці своєрідності давно потрібно було звернути увагу етнографії і взятися за послідовне вивчення і відтворення усїєї сукупності ознак життя: від найдрібніших до найбільш значних.

Але вивченням одного простонародного сільського класу не повинна обмежуватися наука про народ. Це була б непростима однобічність, тим більше, що не тільки в нижчому, але і в середньому, і вищому класах нашого народу багато місцевих відмінностей, і наше суспільство ще далеко не досягло тієї одноманітності, яка б характеризувала його як загально-російське суспільство. У нас поміщики різних губерній різноманітні як земля, якою вони володіють; ви зустрінете різницю і в економії, і в правилах домашнього побуту, і в звичаях, і поняттях. Купецтво і міщанство наше наближається більше за перших до простого народу; частково зберігає деякі загальні з ним ознаки за місцевостями, та, крім того, при різноманітності побуту цих класів, засвоєного родом їх занять, в них є часто ледь помітні особливості, завдяки яким можна їх відрізнити між собою не тільки по губерніях, але навіть по повітах. Для цього потрібно тільки вжитися з таким суспільством в одному якому-небудь повітовому містечку; купці і міщани самі наведуть вас на відмінну фізіономію сусідів своїх в іншому повітовому місці від своєї власної. Наші губернські міста виявляють одноманітність у зовнішності, але застосуйте хоча б небагато спостережливості над подробицями частин, як визначиться ціла система своєрідностей. Так, в одному місті ви помітите багато садків біля будинків, в іншому — відсутність їх; в одному на вулицю виходять полісадники, в іншому вони у дворі; тут смак до такого роду дерев, там — до іншого; тут вікна в будинках відчиняються, там — піднімаються; тут смак до широкого, там до вузького скла; в одному помітна любов до фронтонів або колон, там — до колон без фронтонів; тут криті скляні галереї, там під'їзди криті, там відкриті, тут ганки високі, там немає їх, і таке інше. Подібних ознак ви помітите велику кількість, коли тільки проїдете на поштових через одне, друге, третє губернське місто; але їх ще більше постане перед вами, коли ви зайдете в будинки. Придивіться до способу життя — тут ви побачите своєрідність і в прикрасі будинків, і в меблях, і прийомах домашнього господарства; а коли зійдетеся з людьми ближче, то й у їхній вдачі, і в поняттях. Ті, хто мав справи в різних публічних місцях, напевне, скажуть, що в кожному місці зустрічали їх чиновники по-різному, хоча в одних і тих же справах. Я не вважаю доцільним вдаватися в подробиці і доводити це наочними прикладами; я не маю на меті писати етнографічної статті, я бажаю тільки звернути увагу наших слухачів на багато сторін, які вони самі легко можуть перевірити в своїх спогадах. Етнографія ж, претендуючи на звання науки про народ, майже не торкалася навіть середніх класів; їх торкались тільки література і сцена, тому що, при найвищому відтворенні, вони не дотримувались вченої точності по відношенню до місцевості.

Нарешті звернемо увагу на те, що етнографічні наші заняття роз'єднані з історією. Намагаючись приносити користь науці зібранням рис у різних місцях Росії, мало звертали увагу на їх історичне існування і видозмінювання, які проминули, на їх історичний зв'язок з подібними рисами в інших краях. Тільки відносно зв'язку народних вірувань із стародавньою міфологією вчені більш-менш ставали на історичний шлях, але нерідко відхилялись від прямого історико-етнографічного шляху, по якому б дослідження відходило поступово і неухильно від існуючого до того, що існувало. Сучасна російська людина не порівнювалася із її предками, коли риси її духовного життя і матеріального побуту могли бути розібрані в зв'язку з минулим. Цей зв'язок бажано встановити.

Хто візьметься за цю роботу і яким шляхом піде до мети?

Думаємо, що взятися за це повинно б перш за все Географічне товариство, де існує етнографічне відділення, створене з осіб, спеціально зайнятих етнографією. Їм слід надати можливість обміркувати наше припущення,

оцінити, наскільки справедливі і своєчасні наші бажання, і якщо знайдуть їх вартими уваги, розвинути їх в найближчому застосуванні до справи. Що стосується до шляху, який треба вибрати, то нам здається, що було б корисно в цьому відношенні спорядити вчену експедицію для подорожі по Росії, звертаючи особливу увагу на місцевості, що мають найбільше даних для взаємного вирішення історичних і етнографічних питань, які заздалегідь могли бути складені в сфері співвідношення історії з етнографією і передані членам такої експедиції. Адже споряджались експедиції на Амур і у віддалені райони Сибіру; не повинні ж ці місцевості мати перевагу перед іншими, які здавна були заселені слов'янськими племенами і відігравали більш діяльну роль у нашій історії, на тій лише підставі, що загальнолюдська слабкість скоріше звертає увагу на далеке і виключне, ніж на те, що занадто близьке, уявляє собі, що близьке само по собі вже відомо, тому що воно близько. Вчена експедиція, відряджена з історико-етнографічними завданнями, по закінченні своєї подорожі видає свої спостереження, де будуть міститися можливі варіанти розв'язання питань, що виникли з взаємин історії та етнографії між собою і надасть тим для історії найважливіший матеріал, фундаментальне джерело, від якого істориків слід відправлятися.

До цього часу ми починали історію варягами і думали доходити (якщо не доходили) до царювання Олександра Миколайовича; тепер подумаємо про зворотню дорогу; замість того, щоб занурюватися в невідомість і з її темряви поступово доходити до відомого, підемо від відомого до невідомого, із світла в сутінок і темряву. Впізнавши наш народ, наскільки це можливо в його сучасному розвитку, від чого і в якій мірі наступили з ним зміни, які визначили на майбутні часи його становище, будемо йти за подіями від зовнішнього до внутрішнього життя усе далі, доки торована дорога, мало-помалу звужуючись, не перейде в стежку і не загубиться накінець в тернах минулого. Такий шлях буде і для нас благонадійним тому, що близькі до нас епохи насичені багатьма пам'ятками; тут можна знаходити відповіді на всі найважливіші запитання, які будуть виникати з нашим рухом від теперішнього часу. У міру того, як ми станемо віддалятися від сучасності, багатство наше, природно, почне зменшуватись; але знаючи гарно те минуле, яке до нас ближче, і розуміючи відмінність його від нашого часу, ми запасемося знанням і для найвіддаленішого часу; і багато чого при відносній убогості, у порівнянні з сусідньо-найближчою для нас епохою, стане нам зрозумілим і ясним від нашого знання того, що до нас ближче; всякий початок чого б то не було в народному житті не буде вже з першого разу для нас чужим, бо ми знатимемо його продовження; тоді, як те ж саме уявлялося б нам набагато темнішим, якщо б ми, йдучи від старовини до сучасності, діяли не від відомого до невідомого, а навпаки; тоді, природно, зрозуміло, що все нове було б нам явищем незвичайним і, відповідно, не зовсім зрозумілим.

Сподіваюсь, вельмишановні добродії, що мені не стане ніхто заперечувати незастосовністю такого способу до шкільного викладання, бо тут йде мова не про викладання, а про шлях вивчення народного життя. Цей шлях впливає сам собою з усвідомленої нами потреби спільної дії історії й етнографії, сукупного вивчення минулого і сучасного. Найважливіша перевага цього шляху полягає у тому, що ми на самому початку наших занять не були б зовсім бідні джерелами, принаймні, на значний період часу. Можна сказати, що, ідучи таким чином назад, ми б ішли по широкій, утровоаній і рівній дорозі; вона б дещо звужувалася, але все залишалася б зручною для перших років царювання Михайла Федоровича⁶, зрозуміло, якщо б усі архіви старих справ були б у нашому користуванні. Зі смутного часу дорога наша була б вже значно звивиста і грудкувата; по такій дорозі довелося б іти до початку XVI сторіччя, а далі потрібно було б пробиратися по стежці, яка чим далі — тим незручніша; вона нерідко зникала б зовсім під нашими ногами, і ми повинні були б шукати її не інакше, як озброєні світочем, добути в етнографії при такому плані нашої подорожі; зате з цим світочем та ще з тією досвідченістю, яку ми здобули б через довге вимірювання історичної дороги, ми не загубились би навіть і там, де

вже не стане під нами ніякої стежинки, де доведеться йти по полю, засіяному колючим реп'яхом, який виріс на грудях давно затлілих поколінь, і вкритому густим туманом. І саме там корисний буде нам запас етнографічного світу: з ним як-небудь можна, хоч навпомацки, йти; без нього доведеться стати на місці і, за неможливістю бачити дійсні образи, втішатися власними мріями. Обмежимося цими небагатьма словами. Від співчуття мислячого нашого сучасного суспільства, якому не чужі інтереси науки, залежатиме вирішення питань: чи здійснимі наші припущення, чи це тільки *desideria*?⁷

Микола КОСТОМАРОВ

¹ Йдеться про Російське географічне товариство, що було засноване в серпні 1845 року у Петербурзі. Мало 4 відділення: географії загальної, географії Росії, статистики Росії та етнографії. З 1926 року — Державне географічне товариство. Проводило дослідницькі роботи в галузі географії та етнографії.

² Бестужев-Рюмін Костянтин Миколайович (1829 — 1897) — російський історик, академік Петербурзької АН (з 1890 року). Народився в с. Кудряшках Нижегородської губернії. Закінчив Московський університет 1851 р. З 1865 р. — професор Петербурзького університету. Автор праць «Про склад руських літописів до кінця XIV ст.» (1868), «Руська історія» (том I, II 1872 — 1885) та інших. Особливий інтерес становлять його критичні статті на окремі томи «Історії Росії» С. М. Соловйова та про сутність слов'янофільства.

³ Від ієрогліф — фігурний знак у системі ідеографічного письма, що позначає поняття, склад або звук мови. Тут під словом ієрогліфічний слід розуміти такі, що їх суть не розгадана.

⁴ Мається на увазі господарське приміщення для обробки чи зберігання зерна.

⁵ Автор говорить про відомого українського письменника і ученого Пантелеймона Олександровича Куліша (1819 — 1897) і про виданий ним у 1856 — 1857 рр. літературно-науковий збірник «Записки о Южной Руси» (два томи).

⁶ Тобто: до першої третини XVII ст., коли царював Михайло Федорович Романов (1596 — 1645), обраний російським царем 1613 р., родоначальник династії Романових.

⁷ Марна мрія (італ.).

БЕРЕЖЕННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ ПОБУТОВОГО І ФОЛЬКЛОРНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ВІДПОВІДАЛЬНЕ ДЕРЖАВНЕ ЗАВДАННЯ *

Між завданнями і обов'язками цивілізованої держави звичайно рахується також і береження та роблення приступними для досліду і вивчення культурних вартостей, які служать або можуть послужити до пізнання краю та її людности, їх сучасного і минулого життя. Іще з часів «просвіщеного абсолютизму» увійшло в звичай і державний обов'язок творення музеїв і обов'язкове збирання до них усяких природних та історичних раритетів і курйозів, котрі можуть придатись до науки, охорона вимираючих родів звірят та рослин. Пізніше з цього розвиваються ідеї охоронних парків, нерушених працею людини заповідників і т. д. — включно до визначних своєю красою і оригінальністю феноменів природи і краєвидів. Американська Унія системою резервованих для тубильців територій зберегла до наших часів в життєвім стані фрагменти примітивного населення, їх мову, культуру й побут і зробила їх приступними для всебічного соціологічного і історично-культурного дослідження і т. д.

Від старої держави цю спадщину приймає нова соціалістична, прикладаючи всі старання не тільки до того, щоб в цілості заховати перебрані

* В фольклористичній спадщині М. Грушевського цій статті належить особливо важливе місце. Написана вона відразу ж після повернення вченого з еміграції і розгортання його діяльності в галузі відродження національної науки і культури в Україні в 20-х роках. Стаття була надрукована в щойно відновленому виданні редактованого М. Грушевським журналу «Україна» (№ IV, 1924).

Її публікація відіграла важливу роль у приверненні уваги урядових кіл і громадськості до питань збереження і вивчення фольклорних надбань народу. Вона сприяла, зокрема, тому, що невдовзі після її появи почав виходити спеціальний народознавчий журнал «Етнографічний вісник», який пізніше дістав назву «Народна творчість та етнографія».

Коротку біографічну довідку про автора див. у кінці статті.